

ДІАЛЕКТИЗМИ ЯК БАЗА ТВОРЕННЯ ПРИЗВИСК

У статті з'ясовується мотивація наддністрянських прізвиськ, що походять від апелятивів-діалектизмів. Значний шар діалектної лексики даного регіону становлять запозичення з польської та німецької мов. Мотивація певної частини прізвиськ невідома, що свідчить про втрату зв'язку між іменем та апелятивом або реетимологізацію оніма.

Ключові слова: апелятив, діалектизм, мотивація, ономастичні універсалиї, прізвисько, реетимологізація.

Motivation of the Dniester region nicknames that are derived from the appellative-dialectal words being viewed in the article. A considerable layer of the dialectal vocabulary of the given region is made up of Polish and German borrowings. Motivation of a certain part of the nicknames is unknown which is suggestive of the loss of connection between the name appellative or reetimology of the onim.

Key-words: appellative, dialectal words, onomastic word, motivation nickname, reetimology.

В останні роки з'являється все більше наукових праць, присвячених дослідженню мотиваційної бази як літературних антропонімів, так і прізвиськ мешканців тих чи тих регіонів. Сучасні дослідники продовжують та розвивають ідеї В. Охримовича, В. Ястребова, М. Сумцова, В. Никонова, М. Худаша. Цьому сприяє і розширення кола проблем, які піднімають нові мовознавчі науки — соціолінгвістика, етнолінгвістика, когнітивна лінгвістика. Адже, як стверджує Н. Д. Арутюнова, шлях до осмислення феномену людини пролягає не крізь природничі науки, а крізь природні мови [1:234], та й Л. В. Щерба зауважував, що судити про характер мовленнєвої організації можна тільки ґрунтуючись на аналізі мовленнєвої діяльності індивіда [6:27].

У 70-80 рр. російські ономасти активно розвивали питання становлення прізвиськ, їх лексико-семантичних та словотвірних особливостей (П. Т. Поротников, З. П. Нікуліна, В. І. Тагунова, В. А. Фроловська, П. І. Візгалов, В. Т. Ванюшечкін, І. Л. Ніколаєв, Т. Б. Мещерякова, О. В. Суперанська).

В останнє десятиріччя поживавилось зацікавлення цієї темою

і в Україні. Прізвиська належать до такої категорії онімів, які функціонують тільки в розмовному мовленні, тому їх дослідження ускладнюється проблемою збору матеріалу. Та, незважаючи на це, нині маємо чимало робіт, в яких порушуються питання термінологічної усталеності, семантики та способів творення прізвиськ. У цих розвідках представлено матеріал різних регіонів України: прізвиська Закарпаття досліджує П. П. Чучка, народно-побутову антропонімію Бойківщини — Г. Є. Бучко та Д. Г. Бучко, Луганщини — Н. М. Бренер, Наддніпрянщини — І. Сухомлин, Гуцульщини — М. Лесюк, Б. Близнюк, Покуття — Г. Ліщинська, Західного Полісся — Г. Аркушин, Наддністрянщини (також Холмщини) — Р. Осташ. Крім українських, маємо можливість познайомитися і з російськими прізвиськами говорів Одещини, які аналізує Л. Ф. Баранник, та Донеччини — С. А. Струсь-Проценко, а також з онімами болгарських сіл Запорізької області — А. Ф. Міхіна.

Про актуальність даної теми свідчить і проведена в Любліні у 1997 році Міжнародна славистична конференція “Przezwiseka i przydomki w jzykach slowiackich”.

За характером номінації прізвиська віддалені від інших розрядів антропонімів тим, що зближуються з апелятивною лексикою. Для прізвиськ підбирають переважно слова не широковживані, не особливо частотні, а навпаки — рідкісні лексеми-діалектизми, архаїзми, екзотизми, рідко вживані слова, оскільки була потреба індивідуалізувати найменованого в його середовищі [3].

Об’єктом нашої статті стали прізвиська, в основі яких лежать діалектизми. Матеріал представляє наддністрянську говірку південно-західного діалекту і зібраний у населених пунктах Галицького району Івано-Франківської області.

Як писав у “Нарисі з історії української діалектології” А. А. Москаленко, основне завдання української діалектології полягає в тому, щоб зібрати, класифікувати і теоретично осмислити фонетичні, граматичні і лексичні особливості говорів, діалектів, наріч української мови. Адже знання цих діалектних особливостей має першорядне значення для вивчення історії української мови [3:2], а вивчення словникового складу говірок створює широкий мовний контекст для пошуків у таких сферах, як етимо-

логія, семантика, теорія номінації, лінгвогеографія [2:209]. Саме ґрунтуючись на такому підході до вивчення діалектного матеріалу, ми намагатимемося висвітлити проблему творення прізвиськ на основі діалектизмів.

Добір та опис матеріалу ускладнювався певними труднощами: брак словника (у статті використано дані Словника української мови в 11 томах, Словника бойківських говірок М. Й. Онишкевича, Матеріалів до словника буковинських говірок, Етимологічного словника, Словаря української мови Б. Д. Грінченка), інколи зовсім невідома мотивація найменувань, що є, за словами О. В. Суперанської, однією з ономастичних універсалій¹: при тривалому використанні того самого імені того самого об'єкта відбувається поступова втрата мотивації імені, а відповідно і втрата внутрішньої форми імені [5:352]. Найпродуктивнішими у творенні досліджуваних прізвиськ є фонетичні та лексичні діалектизми, нерідко з певними фонетичними чи словотвірними трансформаціями останніх. Значний шар діалектної лексики становлять слова, запозичені з інших мов, для південно-західних діалектів це переважно польські та німецькі лексеми.

Зібраний матеріал розглядаємо в алфавітному порядку, вказуючи мотивацію самих **інформаторів та дані словників**.

Ббворка — отримавши землю, жінка сама себе почала називати баворкою; нім. *Bauer* — селянин.

Ббдьо — носій прізвиська працював ветеринаром: діал. **бадати** — оглядати хворого (МБСГ), пол. *badaj* — оглядати. (Хоча діал. **бадьо** — близький родич (МБСГ).

Ббйда — чоловік часто повторював: “Байда хліба, байда соли...”; **байда** — шматок чого-небудь ламкого або крихкого (СУМ, СБГ, МБСГ).

Балабун — чоловік був дуже балакучим — багато говорив; **балабон** — брязкальце, бубонець (СУМ).

Балій — товстий чоловік; **балія** — рід низьких, широких ночов для прання білизни (СБГр); нім. *Balje* — бак, чан.

¹ Ономастичні універсалії — це специфічні риси, які властиві всім або багатьом іменам різних мов, і спільні закономірності, згідно з якими розвиваються ономастичні системи.

Ббльон — носій відрізняється своєрідною ходьбою: “наче в м’яч грає”; **бальон** — м’яч (СБГ); пол. *balon* — повітряна кулька.

Басбй — можна думати, **басай** — красень, пор. рос. діал. **баса** “краса” (СРНГ), укр. **баский** “жвавий”.

Ббтьир — хлопець довго не одружувався; **батяр** — гультай, розпусник, босяк (СБГ).

Бацалиник — дуже сварливий; **бацалинити** вживається із значенням нагрубити, наговорити прикростей (СБГ).

Бйвчиха — часто варила їжу з трави; **бевка** — юшка з муки, всяка некалорійна страва (МСБГ, СУМ).

Бйгас — лінивий хлопчик, дуже довго вимагав, щоб мати носила його на руках; **бегас** — безпутник, негідник (СБГр); **бега** — клунок, торба (МСБГ); анг. *bag* — портфель, сумка.

Бйльбас — товстий хлопчик; **бельбас** — здоровань, бовдур, незграбна людина (СБГр).

Бокс (Бокси) — багата родина, завжди одягнені і взуті; **бокс** — хром (МСБГ).

Буньо — у дитинстві любив попоїсти; **боньо** — дит. живіт.

Бэльбочка — маленька жінка; **бульба** — картопля (СУМ, СБГ, МСБГ); пол. *bulba* — обл. картопля.

Бэсьок (Бузьок) — високий; **бусьок** — лелека (СБГ).

Варгбта Каська (Катерина) — сварлива жінка; **варга** — губа (СБГ, МСБГ); пол. *warga*.

Вудвэд — нерозбірливо вимовляє слова; **одуд** — невеликий птах з довгим чубом; перен. похмура, мовчазна людина (МСБГ).

Вэйцьо — дуже любив свого вуйка; **вуйко** — дядько по матері (СУМ, МСБГ, СБГ).

Вушкой — шив капелюхи, пор. **вухо, вушко**.

Гиблик — товстий чоловік, “гладенький”; **гибель** — рубанок (який робить речі гладенькими) (СУМ).

Гранчик — червоне обличчя; **гранчак** (від грань) — велика жарина.

Гэндар — часто вживав німецькі слова, найчастіше *hundert* — сто.

Гэрак — утворення неясне, можливо, словотвірна переробка полонізму **гураль** (див.);

Гурбль — від пол. *gyral* — горянин; існує ще діал. **гураль** — груба палка (СБГ).

Гэрман — продавав, міняв товар на базарі; можливо, від **гурма** — купа (СБГ).

Гбба — висока жінка; пор. діал. **габа** — хвиля (СУМ), **габати** — сварити, підвищувати тон у розмові (МСБГ) і турбувати, докучати, мучити (СБГ).

Грубас — в дитинстві був товстим хлопчиком; пол. *gruby* — крупний, товстий, важкий.

Гэнчий — діал. **гунчий** — гончий (СБГ).

Джуган — весь час носив біля себе ножа; **джигати** — шпигати (СБГ); можливо, **джоган** = **джаган** — кирка, мотика чи палка з залізним наконечником (ЕС, СБГр).

Дзямй — поганий, несимпатичний; **дзяма** — худя жінка (СБГ); рідка некалорійна страва (МСБГ); пол. *dziama* — затірка.

Збпорток — лінивий; **запорток** — яйце-бовтун, з якого квочка не висиділа курчати (МСБГ).

Зббнок — товстий; **збан** — особливої форми глечик для свіжого молока, посудина для зберігання води в полі (МСБГ).

Збитко — робить шкоду; **збитки** — пустощі, жарти (СУМ, СБГ, МСБГ); пол. *zbytki* — пустощі, бешкетування.

Збуй — дуже малий на зріст (прізвисько утворено як антонім); **збуй** — розбійник, грабіжник (СУМ, СБГ, СБГр.); пол. *zbyj* — розбійник, бандит.

Кандиба — повільно ходить, шкандибас; поганий кінь, шкапа (СБГр); рос. **кандыба** — кульгава людина (ЕС).

Кацаббйка (**Кацаббйники** — називають мешканців усього села) — жінка дуже змерзала і весь час носила кацабайку; **кацабайка** = **кацабая** — полотняна кофта (СБГ); пол. *kasabaja* — кацавейка.

Кацяббн — пор. **кацабанити** — лаяти, зневажати (СБГ).

Кімбк — жив біля лісу; **кимак** — ломачка, патик, поліно (СБГ, МСБГ, СБГр.).

Клевйц — сильний, міцний; **клевец** — молоток (МСБГ).

Кубран — можливо, стародавнє утворення з префіксом **ко-** від дієприкметника **бран** — (брати), пор. **коверза** — верзти, **коворот** — різновид воріт та ін.

Кувбиці (наз. одн.) — непроворна; **ковбиця** — колода для рубання дров (СБГ).

Кувтало — виготовляв рамки для образів; **ковтати** — вдаряти молотком по залізу тощо (СБГ), стукати (МСБГ).

Конопбда — надокучливий чоловік; **конопадити** — канючити, докучати (МБГ), тривожити (МСБГ).

Курба — вертлява; **корба** — ручка (до колеса в машині, до круглого смичка ліри) (СБГр.), вантажопідйомний пристрій у вигляді вала з ручкою, на який намотується канат чи ланцюг (ЕС); пол. *korba*.

Куббй — пор. **кубай** — вузол (СБГ) і дерев'яний черпак біля польової криниці (МСБГ).

Кэбашка — можливо, малою колись порпалася в попелі; **кубашок** — місце під піччю (СБГр.), але діал. **кубах** — ямка для садіння городньої культури (СУМ).

Кундэр — пор. **кондурі (кундурі)** — рід чобіт у мешканців Покуття (СБГр., МСБГ).

Кундэс — розбишака; **кундосити** — кусати, бити, сіпати, рвати (МСБГ, СБГр.).

Кутэра — пор. давнє **катора** — суперечка, сварка (МСДЯ), також **кутора (катора)** — клопіт, морока (МСБГ).

Лбмбало — примовляв до корів “ламбай — ламбай”; **ламбати** — повільно йти, пор. **ландати** — байдикувати, повільно ходити (МСБГ).

Льукай — працював колись у панів лакеєм; **льокай** — лакей (СБГр.); пол. *lokaj*.

Мэньо — розмовляє дуже повільно і нерозбірливо; **муняво** — поволі, тихо (СБГ).

Мэрга — поганий чоловік, жадібний; **мурга (мурга)** — замазура, мерзотник (СБГ).

Мэрик — умів добре мурувати хати.

Нанашэньцьо — дуже любив свого **нанашка**, тобто хрещеного батька (СУМ, СБГ, СБГр.); молд. **нэнаш** — хрещений, а також весільний батько.

Нехарапэтний — нічого не робить до пуття; **нехарапутний** — брудний, неохайний (СУМ).

Ньюраш — говорить дуже нерозбірливо і тихо; **ньоркати** — тихо і нерозбірливо щось говорити.

Патйльник — грав на **пательні**, тобто на сковороді (СБГ); пол.

- patelnia* — сковорода; у деяких населених пунктах **пательня** — це форма для випікання хліба, печива, а **сковорода** — ринка.
- Пахну** — від чоловіка йшов неприємний запах; **пахно** — запах (СБГр.).
- П'єц** — “гарячий” чоловік; **п'єц** — піч, у якій варять їсти, верх печі, на якому сплять та вигріваються взимку (СБГ); пол. *piec*.
- Погідзню** — лоскотун, пор. лемківське **гидзгати(ся)** — лоскотатися.
- Подрэцканий** — колись добряче побили; **друцкати** — товкти (про картоплю).
- Пухлбч** — щокатий; **пухлатий** — той, що має товсті щоки (пухлий — СУМ).
- Рapatюк** — рапате обличчя (після віспи); **рапатий** — те ж, що **рапавий** — віспуватий, кострубатий (СБГ, СБГр.).
- Ріпіцбта** Зоська — можливо, брудна жінка; **ріпіці (ріпиця)** — бруд на тілі.
- Рїщиха** — у жінки були хворі ноги, майже не згинались у колінах; **ріщі** — хмиз, сушняк (СБГ, СБГр.).
- Рэрик** — виготовляв ринви (водостічні труби); пол. *rura* — труба.
- Султис** — колись був головою повіту; пол. *soitys* — сільський староста.
- Сорокбта** — тримала багато сорокатих качок; **сорокатий** — строкатий (СБГр.).
- Фариник** — пор. **відфаринити** — загубити, втратити; **фариня** — лотерея (СБГ).
- Фїрман** — тримав багато коней; **фїрман** — візник (СУМ, СБГ, СБГр.).
- Фльикъ** (частіше в множині) — так називають мешканців одного селища, у якому була бойня; **флячки** — їжа: порізані на шматочки свинячі чи телячі кишки, зварені в пшоняній каші (СБГр.); **фльики** — кишки.
- Фрасэнок** — пор. **фрасунок** — сум, турбота, неспокій (СБГ, СБГр); пол. *frasunek* — турбота.
- Хлоп** — видний чоловік; **хлоп** — чоловік, мужчина, хлопець (СУМ, СБГр.); пол. *chiop*.
- Хрэник** — пор. **хрунь** — свиня (лайливе); у Галичині так переносно називають виборця, який продає свій голос (СУМ, СБГр.).

Цимбал — можливо, дід був цимбалістом, але пор. і **цимбал** — бовдур (СБГр.).

Цэрка — найулюбленіша донька; пол. *cyrka* — дочка.

Цьвик — здоровий, сильний; **цьвєк (цьвик)** — цвях (СБГ); пол. *zwiek*.

Цьуцьо — дуже часто втікав до своєї **цьоці**, тобто тітки (СБГ); пол. *ciocia*.

Цюрик — хвалько; **цюра** — джура (СУМ, СБГр.).

Чапрбн — інформатори пояснюють, що це прізвисько означає: доглядач за рікою. Походження слова неясне.

Чіркэн — пор. **чірка** — порода качок (СБГр.).

Чжур (Чіхурн) — діти хворіли коростою; **чіхратися** — чухатися (СБГр.).

Шбрман — як розповідають, любив говорити правду в очі; пор. **шаркий** — проворний, швидкий (СБГр.); але пол. *szarmancki* (з французької) — галантний.

Шкрубак — весь час шкробався; **шкробати** = **шкрябати** — скребти, здирати (СУМ, СБГр., СБГ).

Штэдер — часто повчав своїх дітей, що треба добре **штудерувати**; нім. *studieren* — вивчати, вчитися.

Шэльок — стрункий; **шульок** — качан кукурудзи (СУМ, СБГр., СБГ).

Шэфля Ігорко — нікому не відмовляє у допомозі; **шуфля** — лопата; пол. *szufla*.

Як бачимо, є прізвиська, значення яких інформатори пояснити не можуть, тобто відбулася повна втрата мотивації імені. Іншу групу складають неофіційні назви, в поясненні походження яких референти сумніваються. Це свідчить, що імена, розірвавши зв'язок з апелятивами, що їх породили, починають повторно наближатися до інших апелятивів і реетимологізуватися (напр. **Цьмбал** — можливо, хтось у роді був цимбалістом, але серед зібраних онімів на позначення того, хто грав на цимбалах, зустрічаємо тільки прізвисько **Цимбалнтий**. Отже, слово **цимбал** в значенні “бовдур” забулося носіями даної говірки і тепер його пов'язують тільки з назвою музичного інструмента).

Виявлені фонетичні діалектизми є в основному одноманітні-

ми і представляють звукові поля фонем /a/, /e/, /i/, ствердіння приголосного та метатезу.

Прізвиська, у яких /a/ вимовляється як [и]: **Дьик** (дяк), **Димйън-чиха** (із села Дем'янів), **Збйиць** (заєць), **Зозульъчка** (від прізвища Зозуляк), **Кучьирьивий** (кучерявий), **Мньъцько** (від м'яти), **Хомньък** (хом'як). В онімах **Мньицько** та **Хомньик** фіксуємо також і двофонемну сполуку [мн'];

Гудярниці (гудярниця), **Кувбиці** (ковбиця), **Мбмці** (мамця), **Рібий** (рябий), **Цьуці** (цьоця) — тут маємо діалектний перехід /a/ в [i];

/e/ вимовляється як [и]:

Аньигдут (анекдот), **Вальирко** (Валерій), **Гїтльир** (Гітлер), **Кавальирка** (кавалер), **Кольига** (колега);

/i/ вимовляється як [и]:

Йиндик (індик), **Мньирка** (мірка), **Прездьирко** (через дірку).

Ствердіння приголосного [ц]:

Гулубец, **Горобйц**, **Камінійц**, **Павлэцкій**, **Пазурйц**.

Протетичний приголосний [в]:

Волїйничиха, **Вулбн**, **Вогірук**.

Явище метатези:

Жи́ра (рижа), **Шрэнок** (шнурок).

Наведені матеріали є лише краплею в морі багатючих народних скарбів. Дослідження такого типу антропонімів, а саме переходу апелятивів у власні назви, дає можливість детальніше з'ясувати характер асоціативного мислення носіїв наддністрянської говірки, засоби образотворення та соціально-історичні й соціально-культурні чинники, що їх зумовили.

Умовні скорочення

ЕС — Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.

МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок. — Чернівці, 1971-1976. — В. 1-4.

МСДЯ — Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка: В 3 т. — М., 1958.

МСЛМ — Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок: Дієслівна лексика. — Тернопіль, 1997.

СБГ — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 1-2.

СБГр. — Словарь української мови /За ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1996. — Т. 1-4.

СРНГ — Словарь русских народных говоров. — М., Л., 1966.

СУМ — Словник української мови: В 11 т. — К., 1971-1980. — Т. 1-11.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М., 1999.

2. Євтушок О. Лексична парадигма діалекту як один з параметрів дослідження народних говорів// Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2001. — №6.

3. Лесюк М. Прізвиська жителів гуцульських сіл// *Przezwiseka i przydomki w ^zykach siowiacskich*. — Lublin, 1998.

4. Москаленко А. А. Нарис з історії української діалектології. — Одеса, 1961.

5. Суперанская А. В. Ономастические универсалии// Восточно-славянская ономастика. — М., 1972.

6. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л., 1974.